

MAVZU: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING KOGNITIV FAOLIYATI ASOSLARI

Reja:

1. Kognitiv tushunchasi haqida
2. Kognitiv jarayonlarga ilmiy ta'riflar
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv rivojlanish (Jan Piaje)
4. Bolalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish metodlar.

Tayanch so'z va iboralar: *kognitiv, kognitiv jarayon, kognitiv qobiliyat, xotira, diqqat, tafakkur, sezgi, uslublar.*

1. KOGNITIV TUSHUNCHASI HAQIDA

Kognitiv — bu so'z lotincha “cognitio” – “bilish”, “tanish”, “anglash” ma'nolarini anglatadi.

Kognitiv jarayon — bu miyamizning informatsiyani qabul qilish, qayta ishlash, kodlash, saqlash va esga chaqirish jarayonlariga aloqador bo'lgan aqliy jihatlar.

Kognitiv qobiliyatlar — bu fikrlash, o'rganish, eslab qolish, muammoni hal qilish va diqqatni jamlash kabi aqliy faoliyatlarni o'z ichiga oladi.

Kognitiv qobiliyat — ta'lim jarayonida tarbiyalanuvchilarning o'z-o'zini boshqarishiga va mustaqil fikrlashiga yordam beradi. Ular tarbiyalanuvchilarga murakkab ma'lumotlarni tushunishga, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga va ijodkorlikni oshirishga imkon beradi. Misol uchun, tarbiyalanuvchilar yangi ma'lumotlarni o'zlashtirish jarayonida kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish orqali o'z fikrlarini mustaqil ravishda shakllantira olishi va o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq eta olishlari mumkin.

Kognitiv qobiliyatlarning ilmiy asoslari:

KOGNITIV QOBILIYAT	ILMIY ASOS (NAZARIYA)	IZOH
DIQQAT	Baddeley va Hitch "Ishchi xotira modeli"	Ma'lumotni tanlab fokuslash va boshqarish
XOTIRA	Tulving "Epizodik/Semantik"	Ma'lumotni kodlash, saqlash, qayta chaqirish
ISHCHI XOTIRA	Baddeley va Hitch	Vaqtinchalik saqlash + mental operatsiyalar
ANALITIK FIKRLASH	Bloom "Taksonomiyasi"	Tahlil, solishtirish, deduksiya
IJODKORLIK	Guilford "Divergent fikrlash"	Yangi va ko'p g'oya generatsiyasi
MUAMMO YECHISH	Polya "4-qadam modeli"	Strategiya tanlash va tekshirish
TIL VA TUSHUNISH	Vigotsky "Sotsiokultural"	Til orqali kognitiv qurilish
METAKOGNITSIYA	Flavell "Metakognisiya"	O'z fikrini nazorat/monitoring

Kognitiv qobiliyatlarning ta'lim jarayonidagi o'рни:

Kognitiv qobiliyat	Nima qiladi?	Misol
DIQQAT	kerakli informatsiyaga fokus qilish	darsda chalg'imaslik
XOTIRA	ma'lumotni saqlash va chaqirish	darsda yodlaganlarni eslab qolish
ANALITIK FIKRLASH	tahlil qilish, solishtirish, bog'lash	sabab-oqibatni topish
IJODIY FIKRLASH (DIVERGENT)	yangicha g'oya yaratish	bir narsaga 10 xil yechim topish
MUAMMO YECHISH	strategiya tanlash, rejalash	hayotiy vaziyatda to'g'ri yo'l topish
TIL VA TUSHUNISH	so'z boyligi, sintaksis, nutq	fikrni aniq ifodalash
IJRO FUNKSIYALARI (EF)	rejalashtirish, nazorat, inhibisiya	ishni rejaga asosan bajarish, o'zini tuta bilish
METAKOGNITSIYA	o'z fikrlashini kuzatish va boshqarish	"qayerda xato qildim?" deb analiz qilish

2. KOGNITIV JARAYONLARGA ILMIY TA'RIFLAR

XOTIRA haqida **G'oziyev Ergash G'oziyevich** (1935-2017): *“Xotira atrof-muhitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va faol holda, reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, unutish hamda tanish hissidan iborat psixik jarayon. Alohida va umumiylik namoyon qiluvchi ijtimoiy hodisa barcha taassurotlarni ijobiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik faoliyatdir.”*

DIQQAT haqida **Ivan Petrovich Pavlov** (1849-1936): *“Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab muayyan bir obyektga aktiv qaratilishida aytiladi.”*

TAFAKKUR haqida **Mixail Viktorovich Gamezo** (1915-2006): *“Tafakkur bu voqealikning umumlashgan holda va so'z hamda o'tmish tajriba vositalarida aks ettirilishidir”.*

Artur Vladimirovich Petrovskiy (1924-2006) *“Tafakkur ijtimoiy sababiy, nutq bilan chambarchas bog'liq muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur voqelikni analiz va sintez qilish, uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir”.*

SEZGI haqida **Jeyms Jerom Gibson** (1904-1979) *“Insondan sezishning dastlabki bosqichi hissiy bilishdan boshlanib, keyinchalik u mantiqiy bilishga o'tadi. Sezgi axborotlarni qabul qilib, tanlab, to'plab, har bir sekunda axborotlar oqimini qabul qilib va qayta ishlab miyaga yetkazilaveradi. Sezgilarning yuzaga kelishi ma'lum qonuniyatlarning asosida yuz beradi. Sezgilar biror bir sezgi a'zosining qo'zg'alishidan hosil bo'ladi. Qo'zg'atuvchi reseptorga ta'sir etishi bilanoq sezgi hosil bo'lmaydi. Qo'zg'atuvchi ta'sir eta boshlaganidan bir necha vaqtdan keyin sezgi hosil bo'ladi”*

2. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV RIVOJLANISH.

1. Kognitiv rivojlanish bosqichlari:

Jan Piaje kognitiv faoliyatni **to'rt asosiy bosqich** orqali tushuntiradi:

1) *Sensor-motor bosqich (0–2 yosh)*

- ✓ Bola bilishni harakat orqali o'rganadi.
- ✓ “Obyektning doimiyliigi” (obyekt permanence) shakllanadi.
- ✓ Sabab–natija tushunchasi paydo bo'ladi.

2) *Preoperatsion bosqich (2–7 yosh)*

- ✓ Tasavvuri va simvolik fikrlash rivojlanadi.
- ✓ Egotsentrizm — bola dunyoni faqat o'z nuqtayi nazaridan ko'radi.
- ✓ Animizm — jonsiz narsalarni “jonli” deb tasavvur qiladi.
- ✓ Mantiqiy operatsiyalar hali shakllanmagan.

3) *Konkretdan operatsion bosqich (7–11 yosh)*

- ✓ Mantiqiy fikrlashning boshlanishi.
- ✓ Konservatsiya (miqdor saqlanishi) tushunchasi paydo bo'ladi.
- ✓ Tasniflash, guruhlash, tahlil qilish rivojlanadi.
- ✓ Real predmetlarga tayangan holda fikrlaydi.

4) *Formal operatsion bosqich (11 yoshdan boshlab)*

- ✓ Abstrakt fikrlash shakllanadi.
- ✓ Nazariy tafakkur, gipoteza qo'yish, deduksiya qobiliyati rivojlanadi.
- ✓ Mantiqiy tizimlar tuzish qobiliyati kuchayadi.

2. Kognitiv rivojlanish jarayoni ikki mexanizmga tayangan:

A) *Assimilyatsiya (Assimilation)*

Bola yangi axborotni mavjud bilimlariga moslashtiradi. Masalan, bola barcha hayvonlarni “mushuk” deb atab yuborishi mumkin — chunki tushunchasi hali keng emas.

B) *Akkomodatsiya (Accommodation)*

Yangi axborot sabab bilim tuzilmasiga o'zgartirish kiritadi. Masalan, bola mushuk va it o'rtasidagi farqni anglab olgach, tushunchalari o'zgaradi.

D) Muvozanat (Equilibration)

Bola bilish jarayonida **assimilyatsiya va akkomodatsiya o'rtasida muvozanatga intiladi** — bu rivojlanishning asosiy manbai.

3. Bola bilimni tayyor holatda qabul qilmaydi

Bola bilimni o'zi kashf qiladi, faol izlanish orqali egallaydi.

Demak: o'qitish — tayyor bilim berish emas, balki bola faol fikrlashi uchun sharoit yaratishdir. Bu konstruktivizm nazariyasining asosiy g'oyasidir.

4. Kognitiv faoliyatning rivojlanishi qo'lda ushlab ko'rish va tajriba qilishga bog'liq

Bola avvalo harakat qiladi, keyin o'ylaydi.

Shuning uchun:

- o'yin,
- tajriba,
- kuzatish,
- amaliy faoliyat

bolaning kognitiv rivojida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

5. Bola fikrlashi bosqichdan bosqichga o'tadi, lekin bosqichlar qat'iy ketma-ket

1. har bir bola o'z yoshiga mos bosqichda rivojlanadi,
2. bosqichlarni o'tkazib yuborib bo'lmaydi,
3. rivojlanish tabiiy jarayon bo'lib, majburlab tezlashtirilmaydi.

6. Kognitiv faoliyatning cheklovlari bor (ayniqsa maktabgacha yoshda)

Piaje quyidagilarni maktabgacha yoshdagi kognitiv faoliyatning xususiyatlari sifatida ko'rsatadi:

- ❖ egotsentrizm,
- ❖ animizm,
- ❖ finalizm,
- ❖ konservatsiyaning yo'qligi,
- ❖ muhokama qilish qiyinligi,

- ❖ sabab–natija munosabatlarini to‘liq tushunmaslik.

Bu cheklovlar bolaning tabiiy rivojlanish bosqichiga xos.

Xulosa:

- ✓ Shaxs rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshadi.
- ✓ Bola faol tajriba orqali bilim yaratadi.
- ✓ Bilish jarayoni assimilyatsiya va akkomodatsiya orqali rivojlanadi.
- ✓ Mantiqiy fikrlash tug‘ma emas — asta-sekin shakllanadi.
- ✓ Kognitiv cheklovlar bolaning normal rivojlanish bosqichi hisoblanadi.
- ✓ Abstrakt fikrlash faqat o‘smirlikda to‘liq shakllanadi.

3. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION METODLAR.

1. **Muammo** - bazaviy o'qitish tarbiyalanuvchilarga real hayotdagi muammolarni hal qilish vazifasi beriladi, bu metod tarbiyalanuvchilarning tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va kreativ yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

2. **Tanqidiy fikrlash** - tarbiyalanuvchilarni tahliliy va tanqidiy fikrlashga o'rgatadigan metod. Ular o'quv materiallarini sinchiklab tahlil qilish, dalillarni baholash va qarorlar qabul qilishda faol ishtirok etadilar.

3. **Raqamli va multimedia vositalari bilan interaktiv darslar** - tarbiyalanuvchilarga video, animatsiya, interaktiv taqdimotlar va onlayn simulyatsiyalar orqali o'quv materiallarini taqdim etish. Bu usul tarbiyalanuvchilarga tasavvur qilish, analiz qilish va mazmuni chuqurroq o'rganish imkoniyatini yaratadi.

4. **Rol o'ynash** - tarbiyalanuvchilar turli rollarda ishtirok etib, muayyan vaziyatlarni o'rganadilar. Bu metod ularning ijtimoiy qobiliyatlarini, muammoni hal qilish va qarorlar qabul qilishda kognitiv faoliyatni rivojlantiradi.

5. **Kollaborativ o'qitish** - tarbiyalanuvchilar birgalikda o'rganadilar va fikr almashadilar. Bunday metodlar tarbiyalanuvchilarning hamkorlikda ishlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

6. **Diskussiya va aqliy hujum** - tarbiyalanuvchilar muayyan mavzu bo'yicha fikr almashish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish uchun guruhlarda muhokama qiladilar. Bu metod tarbiyalanuvchilarga mantiqiy tahlil qilish, fikrni aniqlik bilan ifodalash va boshqa fikrlarga nisbatan ochiq bo'lishni o'rgatadi.

7. **Simulyatsiyalar va o'yinlar** - kompyuter yoki boshqa vositalar yordamida tarbiyalanuvchilarga muayyan tizimlar yoki jarayonlarni simulyatsiya qilish imkoniyatini berish. Bu metod tarbiyalanuvchilarga real hayotdagi vaziyatlarni tushunish va ularga javob berish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Odatda biror bir narsani yoki ma'lumotni o'rganish uchun real

voqealarni sun'iy yaratadi ya'ni o'zini yolg'ondan biror ko'ygga solish, mug'ombirlik qilish.

8. Debatlar - tarbiyalanuvchilar o'z fikrlarini himoya qilish va boshqa fikrlarga qarshi tahlil qilishda qatnashadilar. Bu metod tanqidiy fikrlash, argumentlarni tuzish va jamoaviy munozara olib borish qobiliyatlarini oshiradi.

XULOSA

1. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish ta'lim jarayonining asosiy elementlaridan biridir. Tarbiyalanuvchilarning o'z-o'zini boshqarishiga, mustaqil fikrlashiga va muammolarni hal qilish qobiliyatini yaxshilashga yordam beradigan bu jarayon, kelajakdagi muvaffaqiyatlarida muhim rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun innovatsion metodlar va strategiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish zarur.
2. Tarbiyalanuvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun aniq strategiyalar va metodologiyalar ishlab chiqish, shuningdek, o'quv jarayonida o'zgarishlarni amalga oshirish uchun o'qituvchilar malaka oshirishi zarur hisoblanadi. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar nafaqat ta'lim jarayonini yaxshilaydi, balki tarbiyalanuvchilarning kelajakdagi muvaffaqiyatlarini ham ta'minlaydi
3. Qisqa qilib aytganda kognitiv qobiliyatlarni ta'lim jarayonida samarali qo'llay olish o'qituvchi va tarbiyalanuvchilarni zerikarli ta'lim muhitidan faollashgan va jadallashgan ta'limiy muhitga olib o'tadi va shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantirishda katta yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A.A.Jalilov **“Kognitiv qobiliyatlar va ta’lim jarayoni.”** O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 2021
2. A.Muminov **“Kognitiv qobiliyatlarni baholashning muammolari va istiqbollari.”** O‘zbekiston ta’limi, 2019
3. F.I.Xaydarov, N.I.Xalilova **“Umumiy psixologiya”** darslik Toshkent-2010
4. S.M.Nazarov **“Kognitiv psixologiya va ta’lim: nazariy va amaliy jihatlar.”** Toshkent-2020
5. A.R.Sirojiddinov **“O‘quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodlari.”** Ta’lim va innovatsiya, 2022
6. R.A.Toshpulatova **“O‘qitish jarayonida emotsional omillar.”** O‘qtuvchilar uchun ilmiy maqolalar toplami, 2021
7. A.A.Xudoyberdiyev **“Shaxsiylashtirilgan o‘qitish srategiyalari: nazariy va amaliy jihatlar.”** O‘zbekiston ta’limi va innovatsiyalar, 2020-yil
8. I.Yusupov **“Kognitiv qobiliyatlar va o‘quv jarayonidagi o‘rni.”** Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023
9. C.Sophian. **“Beyond competence: The significance of performance for conceptual development. Cognitive development.”** 12, 281–303. (1997)
10. C.Zimmerman. **“The development of scientific reasoning skills. Developmental review.”** 20, 99–149. (2000)